

הארות והערות

כיצד השיאו את משואות ראש החודש בימי בית-שני
בין ירושלים לסרטבא *

ישראל רוזנסון

זיהוי אתריהן של משואות ראש החודש המתוארות במשנה ובתלמוד הינו בעיה מעניינת ומפורסמת בגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל בתקופת בית-שני. זיהוי זה התבסס בדרך-כלל על השיטות הרגילות בגיאוגרפיה ההיסטורית, כלומר, ניסיון זיהוי מסוים מתבסס על חקר שמו ומיקומו של האתר הנדון. במקרה שלפנינו מביאים בחשבון שני תנאים ייחודיים לפרשת המשואות: א. מניחים שהמשואות מוקמו על פסגות של הרים בולטים (בעקבות המשנה במסכת ראש השנה)¹ ב. קיום קשר-עין בין אתר לאתר. על כן התיאור המקובל במחקר של קווי המשואות כולל נקודות גבוהות מאוד ומרוחקות מאוד אחת מהשנייה (מפה 1). המרחק הגדול בין תחנה לתחנה שכרשימה לא הפריע כלל להסכמה ולפופולאריות של פירוש זה.² גם מאיר בן-דב כותב כי 'בדרך כלל היו בותרים לצורך זה [הדלקת המשואות] במקומות נישאים מרוחקים מאוד אחד מן השני, שיש ביניהם קשר-עין מצוין'.³ במאמר קצר זה ננסה להציג תיאור חדש של קווי המשואות. ההבטים ההיסטוריים-גיאוגרפיים של תיאורנו מתבססים בעיקר על ניתוח המקורות, והנחת היסוד היא כי המשואות שימשו בראש וראשונה מכשיר הילכתי. לעניות דעתנו, ההתייחסות אל ההיבט ההלכתי בחקר המשואות לקתה בחסר כחלק מן העבודות הקודמות שדנו בנושא ועל כן גם ההשלכות הגיאוגרפיות-היסטוריות לא זכו לטיפול נאות.

מטרת המשואות היתה להעביר את הידיעה על קידוש החודש אל התפוצות, פעולה שבוצעה

* מאמר זה הינו תגובה למאמריהם של מ' בן-דב, 'מסרטבא לגרפינא' — לזיהוי מקומה של סרטבא, השנייה בתחנות קו המשואות מירושלים לבבל', קתדרה, 23 (ניסן תשמ"ב), עמ' 11-17, ושל ע' עיר-שי, 'אף-על-פי-כן סרטבא היא אלכסנדריון', קתדרה, 25 (תשרי תשמ"ג), עמ' 172-176. תודתי נתונה למשה (צ"ק) רוזנפלד ולאנשי בית-ספר-שדה מעלה-אפרים על עזרתם הרבה ועצותיהם המועילות.

1 משנה, ראש השנה ב ב.
2 אדרבא, מנשה הראל, למשל, מציין כי 'מקומות כאלה [אתרי המשואות] היו בהרים הסמוכים לבקעת הירדן וים המלח שאין מכשול טופוגרפי למלא אורכם וניתן לצפות בהם למרחקים של מאות ק"מ'. מ' הראל, מסעות ומערכות בימי קדם, תל-אביב תש"ם, עמ' 169.
3 מ' בן-דב, 'שרידי בית כנסת ככוכב הירדן ובעיית מקומה של גרופינא מול השומרון בגלעד', ארץ השומרון, ירושלים תשל"ד, עמ' 98.

בימי בית-שני בידי בית-הדין בירושלים, בהסתמך על עדות שני עדים.⁴ מכיוון שהחודש העברי יכול להיות מלא (בן 30 יום) או חסר (בן 29 יום), ההודעה על קידושו הינה בעלת משמעות עצומה בקביעת תאריכי המועדים השונים וקיום המצוות השונות התלויות בהם. מעבר לזאת, קווי המשואות היוו חלק חשוב במערכת התקשורת בין המרכז הדתי-לאומי בירושלים והתפוצות. ככלי הלכתי משתלבות המשואות במערכת של כלים אחרים ששימשו לצורך קביעת החגים, ביניהם השליחים והלוח. לגבי השליחים, ניתן לומר כי למרות שבמשנה מופיעה הדיעה כי החלו להשתמש בשליחים להעברת הידיעה רק לאחר שבוטל השימוש במשואות,⁵ מקובל להניח כי השליחים שימשו כאמצעי חילופי להעברת הידיעה, לצד השימוש במשואות,⁶ ביחוד לאותן תפוצות, כגון מצרים, שאליהן היה קשה לקיים קשר משואות רציף. גם התפתחות הלוח היתה תהליך הדרגתי, ויש מקום להניח כי זמן תחילתו של החודש יכול היה להיות מחושב מראש, דבר שמנע, בצורה זו או אחרת, את הצורך בהעברת הידיעה באמצעים טכניים.

כשבודקים את שיטת המשואות גופה, מתוך ההנחה כי הידיעה על קידוש החודש חייבת לעבור בכל תנאי, נראה כי השיטה התאימה את עצמה גם למקרים שבהם לא ניתן היה להעביר את הידיעה ללא עיכובים וקשיים. מקרים כאלה של הפרעה לקיום מצווה נתונה ידועים בהלכה בשם 'אונס'. במקרה הנדון הכוונה היא כי בשל גורם חיצוני, טבעי או אנושי, נמנעת האפשרות להעביר את הידיעה. בדיקת המקורות מראה כי מוזכרים בהם לפחות שני מקרים של אונס הקשורים למשואות: א. אונס בשל גורם אנושי — הדלקת המשואות לא בוצעה בשל שכרותם של המדליקים בעקבות משתה השבת.⁷

ב. טעות של מקבלי הידיעה שהחליפו את אור המשואה בכוכב.⁸ אבל הקושי המצוי ביותר, הקיים בארץ במשך חודשים רבים בשנה, הוא בפשטות ראות לקייה. הקושי הוא לאו דווקא במצב של ראות מצוינת שבו ניתן לצפות למרחקים,⁹ אלא המקרה ההפוך — כיצד תעבור הידיעה בתנאים של ערפל, עננות ואובך. לדעתנו, חלק מפתרון הבעיה כרוך בקיומן של מספר תחנות-ביניים, קרובות ביחס זו לזו, בין כל שתי תחנות ראשיות של משואות. תחנות-ביניים אלו עוזרות כמובן גם למנוע את הטעות בכוכב שהוזכרה לעיל. טעות בזמן ההשאה בשל משתה השבת, גורם אונס שהוזכר אף הוא לעיל, הינו הגיוני מבחינת ניתוח הגמרא שם, אולם לכשעצמו הינו מחר למדי. גורם זה הופך להיות אולי מובן יותר בהתחשב בנסיבות המיוחדות של הדלקה בתחנות הביניים, שכן בזו מעורבים אנשים רבים במקומות-ישוב רבים. במקומות שונים במקורותינו מפוזרות ידיעות על היות המשואות מנהג בעל שורשים עמוקים בעם, מנהג שקשה היה לבטלו אפילו לחכם בעל סמכות הלכתית עליונה כמו ר' יהודה הנשיא. קשה לתאר כי מנהג

4 משנה, ראש השנה א ז.

5 משנה, ראש השנה ב ב.

6 ראה: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל-אביב 1977, עמ' 149-150.

7 בבלי, ראש השנה כב ע"ב, וראה רש"י, שם.

8 ירושלמי, ראש השנה ב ה.

9 מנשה הראל (לעיל, הערה 2), בהדגימו את פוטנציאל הראות מנקודה גבוהה, הביא מקרה שבו ראה ביום בהיר את החרמון מגיבל מונטר שבמרכז-יהודה, וראה גם הדוגמאות שמביא בן-דב (לעיל, הערה 3).

עממי כזה צמח מקיומן של שתיים-שלוש תחנות-משואות בלבד, בכל שטחה של ארץ-ישראל.¹⁰ בגולת כבל, כפי שאנו קוראים במשנה ובתלמוד, כרוך היה המנהג בהדלקת משואות רבות בכל מקום, בלשון המשנה: 'עד שהיה רואה את כל הגולה לפניו כמדורת אש',¹¹ ופירוש הגמרא שם: 'מאי מדורת אש כל אחד ואחד נוטל אבוקה בידו ועולה לראש גגו'.¹² במקורות יש רמזים על קיום מספר רב של מסלולי משואות בחלקים שונים של הארץ (בצפון מזרח החבור, והכוונה אולי לקר-משואות לגליל ולצפון ככלל. כן מוזכרות, בקשר לביטול המשואות בימי רבי, בצפת וטבריה,¹³ ומשואות בעבר-הירדן).¹⁴ יש להניח כי כרבים ממסלולים אלה חייב אופי השטח קיום תחנות-ביניים. מעניין במיוחד הוא הביטוי 'חברותיה', המופיע בתיאורים של כמה מסלולי משואות, למשל: 'אף חרים וכייר וגדר וחברותיה'.¹⁵ אולי כוונת הידיעה היא שהדליקו משואות גם בסביבותיהן הקרובות של אותן ערים ('חברותיה'), ומשואות אלו היו קטנות יותר מאלו שהועלו בתחנות העיקריות הנזכרות במקורות.

לעומת התיאור במסכת ראש השנה במשנה, שהוא תיאור של מסלול מוגדר המדגיש את נקודות המוצא והסיום ('מנין היו משיאין... מהר המשחה לסרטבא...'), בתוספתא ובמקומות אחרים הניסוח הינו על דרך מתן הדוגמה ('בראשונה היו משיאין משואות בראשי ההרים הגבוהים, בהר המשחה...'). כלומר מובאות דוגמאות למקומות גבוהים ששימשו אתרי-משואות ללא סדר מחייב. במקום אחר יש רמז מפורש לקיום תחנות-ביניים, אם כי משמעותו הגיאוגרפית לא ברורה כל צורכה. כוונתנו לדברי ר' יוחנן: 'אמר ר' יוחנן: בין כל אחת ואחת שמונה פרסאות [= בין כל תחנה ותחנה מאלה המנויות במשנה הנ"ל שמונה פרסאות; יש לחשב פרסה כ-4 ק"מ] כמה הוו להו [= כמה היו?] תלתין ותרתין [= שלושים ושתיים] והא האינדא טובא הוו [= והלא עכשיו יש יותר?] אמר אביי: אסתומי אסתתום להו דרכי [= נסתמו הדרכים ביניהם]...'¹⁶ מבלי להיכנס לפרטים בדבר זיהוי אותן שלושים ושתיים התחנות ומשמעות המרחק ביניהן, נראה כי יש במסורת זו ראייה הן למספר גדול יחסית של תחנות והן לשינוי במספר התחנות בשל סיבות שונות, עובדה המסתברת במיוחד במציאות אל תחנות-ביניים מרובות שהדרכים אליהן עלולות 'להיסתם', כלשון הגמרא. וכשהתלבטו חכמים בבעיית מיקומן של תחנות מסוימות, הוצעה האפשרות שהן מהוות תחנות-ביניים בין אותן תחנות שהוזכרו במשנה: 'ר"ש בן אליעזר אומר אף חרים וכייר וגדר וחברותיהן, איכא דאמרי [= יש אומרים] ביני וביני הוו קימי [= בין התחנות המוזכרות במשנה היו קיימות] איכא דאמרי להך גיסא דארץ ישראל הוו קימי [= בצד השני של

10 אמנם מקור זה עוסק בתקופה מאוחרת יותר. אולם צריך להביא בחשבון כי מנהג זה, שבימיו של רבי היה כה מבוסס, חייב היה להשתרש במשך תקופה ארוכה ביותר. אולם צריך להביא בחשבון כי מנהג זה, שבימיו של רבי היה כה מבוסס, חייב היה להשתרש במשך תקופה ארוכה ביותר.

11 משנה, ראש השנה ב ד.

12 בבלי, ראש השנה כג ע"ב.

13 תוספתא, ראש השנה שם; ירושלמי, ראש השנה ב א.

14 בבלי, ראש השנה כג ע"ב. וראה ע' עיר-שי (לעיל, הערת כוכב).

15 שם, שם.

16 בבלי, ראש השנה כג ע"ב.

ארץ-ישראל היו קיימות¹⁷. מכאן אנו למדים שהרעיון על קיומן של תחנות-ביניים אינו חדש, אלא מצוי גם במקורות העתיקים.

ראייה מכרעת לכך כי לפחות במקומות מסוימים היה צורך בשימוש בתחנות-ביניים, אנו מוצאים בתיאור אופן ההשאה המופיע במשנה: '...ומוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהוא רואה את חברו עושה כן בראש ההר השני וכן בראש ההר השלישי...'¹⁸. כאן מדובר באיתות הכרוך בתנועת יד מסוימת, שאיננו נראה למרחק כה גדול כמו המרחק מתחנה ראשית לתחנה ראשית שכנה. נכון שבתנאים אידיאליים אורה של משואה גדולה יראה ממרחקים של עשרות רבות של קילומטרים. אולם בכל הקשור להבחנה בתנועת-יד של אדם, כאמור, אין לדבר על מרחקים העולים על קילומטרים ספורים.

קשה לבצע ניסיון מדעי שיצביע על המרחק המכסימאלי המרויך שבו ניתן להבחין בתנועת-יד נושאת משואה המאותתת באופן המתואר במשנה. ברור כי מרחק זה תלוי בגורמים טכניים, אנושיים, גיאוגרפיים ואקלימיים שונים. מן המשנה ברור שהמשואה אינה דווקא מדורה סטטית גדולה, אלא לפיד בעל מוטות ארוכים המצויד בתומר-בעירה המפיץ אור רב ככל האפשר.¹⁹ ברור כי ניצול יעיל של גורמים אלה מאריך במידה ניכרת את הטווח שבו אפשרית ההבחנה באותות המשואה ומאפשר קיום מרחק גדול יותר בין תחנות הביניים. גם תנועת יד מהירה של המאותת יכולה להקל על ההבחנה.²⁰

במאמרו הציע מאיר בן-דב זיהוי חדש לסרטבא באחת מפסגות הגלעד הדרומי.²¹ האסמכתה העיקרית לדחיית הזיהוי המקובל של סרטבא שבמשנה בפסגת קרן הסרטבא בקעת-הירדן היא אי-קיומו של קשר-עין בין נקודת ההשאה הראשונה — הר-המשחה — לבין הר זה. דומה כי בטיעונים שהובאו במאמרנו זה בזכות קיומן של תחנות-ביניים בין התחנות העיקריות נשמט בסיסה של ההנחה היסודית שלו, ואין צורך להרחיק בזיהוי סרטבא עד לעבר-הירדן. מתוך נאמנות לזיהוי המקובל, והסביר, של סרטבא שבמשנה עם קרן סרטבא שמעל בקעת-הירדן, אביא להלן הצעה לשיחזור דרך העברת המשואות בין הר-המשחה, הוא הר-הזיתים, לבין סרטבא.

אזור זה הינו הררי ועשיר בפסגות קרובות יחסית זו לזו, המתאים ואף מחייב מיקום תחנות-ביניים על ראשי הפסגות במרחק סביר ההולם את תיאור האיתות שבמשנה. אין אנו יודעים אם בכל המשכה של הדרך הארוכה מעבר-הירדן לבבל נעזרו בתחנות-ביניים.²² אין כל הכרח להניח כי אותה שיטה שימשה לאורך כל הדרך. ייתכן כי המשנה המתארת את אופן ההשאה — '...ומוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהוא רואה את חברו עושה כן בראש ההר השני וכן בראש ההר השלישי...' — נאמרה על-ידי תנא שהכיר את המציאות רק בחלקים המיושבים של המסלול, כגון האזור שבין ירושלים לסרטבא או חלקים אחרים בארץ ובעבר-הירדן היהודי. אם

17 ש.ס.

18 משנה, ראש השנה ב ב.

19 ש.ס. וראה גם בבלי, ראש השנה כג ע"א.

20 בניסיון שביצענו בהפעלת 'לפיד' מאולתר הבנוי ממוט באורך של 4 מ' שבקצהו אמנם לא אש ממש אלא פנס

חזק ('רנאור'), הובחן האיתות על-ידי צופים בעלי ראייה ממוצעת במרחק של עד 2 ק"מ.

21 מ' בן-דב (לעיל, הערת כוכב), עמ' 11.

22 לא ידוע לי אפילו על ניסיון בסיסי לנסות ולהעביר קר-משואות ריאלי דרך פסגות שיש ביניהן קשר-עין, במרחק סביר מיישובים בעלי אוכלוסיה יהודית, בשטח העצום בין הגולן לבבל.

נקבל את זיהויה של גרופינא, התחנה שקלטה את אור משואת סרטבא, באתר כלשהו מזרחית לירדן, כפי שהציע בשעתו בן-דב, ²³ עולה שהמסלול לתחנה זו עובר בחלקו הניכר דרך בקעת-הירדן, שטח מישורי ונמוך העני בפסגות בולטות. כאן סביר יותר להניח שהסתפקו במשואה גדולה שנראתה בכירור מנקודת-תצפית גבוהה ממזרח לבקעת-הירדן. ברור כי גם בהמשך הדרך לבבל, באזורי המדבר, קשה מאוד להניח קיומן של תחנות-כיניים מרובות וסביר כי הסתפקו בתחנות-השאה גדולות ורחוקות יחסית זו מזו.

במקורות מופיעות שתי מסורות שונות על ביטול מנהג המשואות. הראשונה במשנה במסכת ראש השנה: 'בראשונה היו משיאין משואות, משקלקלו הכותים התקינו שיהו שלוחים יוצאים...'; ²⁴ והשנייה על ביטולן בימי רבי: 'מי ביטל את המשואות? רבי ביטל את המשואות...'. ²⁵ המשנה בראש השנה, בצד משניות אחרות באותו פרק, מתארת מציאות בתקופה שלפני חורבן הבית. נראה כי ניתן להסביר ביטול זה ומעבר לשיטה בטוחה יותר של העברת הידיעה — שיטת השליחים — על רקע מציאות תחנות-כיניים בין יישובים יהודיים שבסמיכותם היו גם יישובים שומרונים. סביר להניח כי הגבול בין האזור המיושב בשומרונים וזה המיושב ביהודים עבר בימי בית-שני בסביבות נחל סורידא-צרדא, עד למקומו של הכפר סנג'יל, משם פנה צפונה ולאחר-מכן מזרחה, כשהוא עובר בין אזור המיושב בצפיפות ביהודים ובין אזור המיושב בצפיפות בשומרונים ²⁶ (אגב, ייתכן שקו הגבול היה שונה בראשית תקופת החשמונאים, ואז ישבו הכותים גם מדרום לקו האמור). הגיוני להניח כי פסגות נישאות ובלתי-מיושבות באזור הגבול היהודי-שומרוני, ששימשו כתחנות-כיניים, היוו מוקדים להפרעות מצד הכותים, שהיו להם חישובי-לוח משלהם בהעברת הידיעה על קידוש החודש. ככל שהיו השומרונים מצויים בדרום, לכיוון יהודה ומזרח-שומרון, ממילא גדלה האפשרות שהפריעו למהלך השאת המשואות בשטח שבין ירושלים וסרטבא.

המסורת השנייה על ביטול המשואות מתייחסת לזמנו של רבי ואינה קשורה דווקא בכותים, על כן אין היא קשורה ישירות לענייננו. המשואות שבטלו על-ידי רבי היו משואות שהועלו בארץ-ישראל פנימה, בניגוד למשואות שלפני החורבן. ניתן לשער כי תפוצתו ומיסודו של הלוח העברי מחד והמצב הבטחוני הרעוע בסוף ימיו של רבי מאירך, היו הסיבות לביטול מנהג המשואות. ככל זאת, יש בעובדה שהמנהג התקיים עד ימי רבי משום לקח חשוב: אנו למדים מכאן כי כאשר ניתן היה לקיים את מנהג המשואות באזור יהודי, ללא חשש להפרעות, המשיך המנהג להתקיים זמן רב ואפילו רבי התקשה לבטלו.

23 לעיל, הערה 3.

24 משנה, ראש השנה ב ב.

25 ירושלמי, ראש השנה ב ד.

26 ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל-אביב 1977, עמ' 248-251; ד' ספראי, גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תש"ם, עמ' 51-64.